ТУКАЙ ФӘНЕ ТАНТАНАСЫ

Теге яки бу халыкның фән үсешендәге казанышларны билгели торган күрсәткечләренең төрлесе булырга мөмкин. Шулай да иң күзгә күренеп торганы, шушы биеклекне аеруча калку итеп күрсәтүчесе, сүз дә юк, аның төп энциклопедиясе булу, шулай ук яшәешенең төрле тармаклары буенча да шундый ук сүзлекләрнең эшләнүе. Бу, бердән, әлеге халыкның шундый киң колачлы хезмәтләрдә күрсәтерлек үткәне булуы, шул казанышларны туплап дөньяга тәкъдим итәрлек зур әзерлекле һәм әлеге эшләрне изге гамәл итеп санаган фидакарь зыялылары булуы белән бәйле. Әлбәттә, рәсми хакимиятләр хупламаган һәм башкарып чыгу өчен тиешле шартлар тудырмаган очракта мондый омтылышлар хыял гына булып калырга мөмкин. Ник дигәндә, үткәнебездә аерым шәхесләребез тарафыннан мондый талпынулар ясап каралды, ләкин алар тормышка гына аша алмады. Татар халкы хәзерге шартларда боларның өчесеннән дә мәхрүм түгел. Әйе, боларны башкарып чыгу өчен, аерым затларыбызның гына дәртләнүе җитми иде. Узган гасырның туксанынчы еллары башында барлыкка килгән вазгыять тәэсирендә үз хокукларыбызны торгыза башлаудагы беренче адымнарыбыз гомуммилли үзаңның уяна башлавына да китерде.

Хөкүмәтебезнең Татарстан Фәннәр академиясен төзүе, аның бер тармагы булган Энциклопедия институты булдырылу әлеге киң колачлы эшне чын-чынлап гамәлгә куюның ышанычлы нигезен тәшкил итте. Күп кенә зыялыларыбызның энциклопедиябезне төзү гамәленә хәл кадәренчә өлеш кертергә алынуы гомуми омтылышлы мохит барлыкка китерде. Ил кузгалса, җил кузгала, дигәндәй, нибары ун-унбиш ел дәвамында тау кадәр эш башкарылды. Хәзерге вакытта рус телендә аның алты томы замандашларыбыз кулына килеп керде. Алай гына да түгел, күпләребезнең эш өстәлендә даими урын алды. Татар телендәгеләре дә якын елларда басылып бетәр дигән өмет белән яшибез. Әлеге казаныш фәнебезнең башка тармаклары буенча да шундый күпсыйдырышлы, эзлекле, мантыйклы, хакыйкатькә туры килә торган хезмәтләр барлыкка китерү бурычын көн тәртибенә куйды. Әйе, һич шикләнмичә әйтергә кирәк, шушы зур хезмәтебездән башка әле быелгы елга аяк баскач кулыбызга килеп кергән «Габдулла Тукай энциклопедиясе» дә пәйда була алмас иде. Югыйсә, аны төзү кирәклеген моннан утыз тугыз ел элек (1978) күренекле галимнәребез Нил Юзиев белән Әбрар Кәримуллин күтәреп чыкканнар иде. Идея генә булып калмасын өчен, Н. Юзиев әлеге сүзлекнең һәм эчтәлеге, һәм төзелеше нинди булырга тиешлеген дә ачыклый, моннан егерме еллар элек, шул күзаллауларын тирән уйланып эшләнгән документ рәвешендә коллегалары өстәленә дә сала. Кызганыч, 1996 елда бакыйлыкка китеп баруы сәбәпле, ул бу

эшкә алга таба җитәкчелек итә алмады. Аның каравы хезмәттәшләре арасыннан Нил Гафур улы Юзиевның башлангычын алга таба чынлыкка әверелдерү максаты белән янучылар табылды. Тукай энциклопедиясен төзүгә җитәкчелек итү эстафетасын икенче бер галимебез, филология фәннәре докторы Зөфәр Рәмиев үз кулына алды. Тынгысыз табигатьле, кешеләрне уртак эшкә оештыруда зур тәҗрибәсе булган бу галим, чыннан да, йөкне урыныннан кузгатып кына калмады, аны алга таба да шактый кызу адымнар белән алып китте. Ниһаять, ике ел дигәндә әлеге энциклопедиянең сүзлеге әзерләнде, академик Мансур Хәсәнов җитәкләгән әдәбият белеме советы хуплаганнан соң, гамәли эш җәелдерелеп җибәрелде. Биредә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 2006 елдан директоры, профессор Ким Миңнуллинның кайгыртучанлыгын һәм ярдәмен дә тиешенчә бәяләп үтү зарур.

Халкыбыз, бөек шагыйребезне янәшә тоеп, егерменче гасырны тулысынча, инде яңа йөзьеллыкның да дистә ярым елын яшәде. Г. Тукайны белмәгән, җанында аның йогынтысын сизмәгән татар кешесен табу кыен. Хәтта туган телебезне белмәгән, әмма рухы белән милләтебез вәкиле булып калырга теләгән кардәшләребез дә аның шигырьләре, фикерләре белән күңелләрен баетырга омтылалар. Хәзерге вакытта Г. Тукайның мирасыннан башка чын мәгънәсендә татар рухлы булу мөмкин дә түгелдер. Шуңа күрә иң зур бурыч – сүзлекнең Г. Тукайга кагылышлы төп аспектларын ачыклау иде. ТӘҺСИдә 2014 елда төзелгән тукайчылар төркеме, безнең карашыбызча, бөек шагыйребезнең шәхесен һәм иҗатын төрле яклап ачарга һәм күрсәтеп бирергә мөмкинлек бирердәй бик мөһим сигез юнәлеш буенча (алар 1998 елгы лөгатьлектә билгеләнгән иде) эш иткәннәр. Алар: шагыйрьнең мәгълүм булган барлык әсәрләрен тәфтишләү; аның иҗатыннан килеп чыга торган әдәби һәм нәзари мәсьәләләрне билгеләү; шагыйрь белән замандашлары мөнәсәбәтен өйрәнү, аларның иҗади эшчәнлегендәге чагылышын бәян итү; Г. Тукай иҗатын әдәбиятыбыз һәм вакытлы матбугат белән бәйләнештә карау; шагыйрь иҗатын илебез һәм дөнья әдәбиятлары бәйләнешендә күрсәтү; Г. Тукай шәхесенең һәм иҗатының сәнгатьнең башка тармакларында чагылышы; шагыйрьнең тормышы һәм иҗаты белән бәйле урыннарга кагылышлы мәгълүматлар; Г. Тукайны өйрәнү юлында хезмәт куйган галимнәр, әдәбият-сәнгать әһелләре эшчәнлеген яктырту.

Бу тармакларга караган барлык мәкаләләрне фәнни яктан редакцияләү эшен А. Әхмәдуллин, Т. Галиуллин, Н. Йосыпова, З. Шәйхелисламов, Д. Заһидуллина, Т. Гыйләҗев, Д. Абдуллина, В. Гарифуллин, Л. Галиева, Х. Миңнегулов, М. Арсланов, Ф. Арсланова, Р. Солтанова, Р. Исламов, Р. Харрасова кебек, Г. Тукай әйтмешли, фәндә «ат уйнаткан» күренекле галимнәребез башкарып чыкканнар. Әлбәттә,

әлеге сигез «дилбегәле» эшне үз кулында З. Рәмиев тотты. Аның яхшы мәгънәдәге үҗәтлеге, таләпчәнлеге һәм зур шәхси эшчәнлеге булмаса, бу хезмәтнең шулай уңышлы тәмамлануы тәэмин ителер идеме икән? Без бүген бу эштә катнашкан тагын 130 га якын башка авторларга да рәхмәт әйтергә тиешбез. Энциклопедиягә күпсанлы фотографияләр, портретлар, рәсемнәр, сызымнар урнаштырылу да аның танып-белү әһәмиятен, фәннилеген, күрсәтмәлелек дәрәҗәсен арттыра.

Шулай ук бу хезмәтнең татар телендә аерым бер шәхескә багышланган тәүге энциклопедия икәнлеген дә бәяләргә кирәк. Бездә, шөкер, андый хезмәткә лаек бөек шәхесләребез тагын да бар. Халкыбызда үз-үзебезгә хөрмәт белән карау хисе елдан-ел арта барган заманда әкренләп аларга багышланганнарының да барлыкка киләчәгенә өмет юк түгел. Бөек шәхесләребезне чор һәм тулаем иҗтимагый, әдәби мохиттә шулай бер ноктага туплап күрсәтү бер үк вакытта халкыбызның олылыгын күрсәтү икәнлеген дә һич онытырга ярамый.

Хәер, иң әүвәл моның шулай икәнлеген Г. Тукай үзе да аңлаган. Үләренә ике атна калганда, ягъни 1913 елның 14 мартында, «Уянгач беренче эшем» дигән язмасында ул болай дигән иде: «Килер заман, һәр язучының үзен, сүзен һәм шәхси тормышын энәсеннән җебенә кадәр тикшереп чыгарлар әле». Киң күңелле Г. Тукай, күргәнебезчә, болай дигәндә, үзен күздә тотмый, «һәр язучының», ди. Шул ук вакытта үз-үзенә тукайча туры, хакыйкый бәя бирә: «бәхетсез халыкның бәхетсез угылы, бәхетсез почмактагы әсир былбылы». Авыруыннан, тормыш тарафыннан кысылган рухы аның каләменнән шундый сүзләр төшерә. Әмма, бәхеткә, шагыйрьнең терекләге вакытында башланып калган егерменче гасыр барышында, бигрәк тә аның соңгы унъеллыкларында татар үзенең башын югарырак күтәрде, иңбашын турайта төште, шушы гамәлләрендә Г. Тукайны үзенә рухи юлдаш итеп әверелдерде. Аның әле генә китерелгән сүзләре язылганнан соң йөз ел үткәч, Г. Тукайга мөнәсәбәттә менә шушы гаять олы эш башкарылып чыгылды. Шагыйрь күрергә теләгән «энәсеннән җебенә кадәр» үк булмаса да (олуг шәхес һәм аның иҗаты турында барысын да берьюлы әйтеп бетерү мөмкин дә түгел), әлеге энциклопедиядән һәрхәлдә Г. Тукай турында шактый ук тулы күзаллау барлыкка китерү мөмкинлеге бар.

Әле энциклопедия үзе чыкканчы ук, аның «алхәбәрләре», ягъни олы хезмәтнең аерым өлешләре басыла торды. Әйтик, Р. Ганиеваның «Шагыйрьнең рухи дөньясы», З. Рәмиевнең «Тукай һәм замандаш әдипләр», Н. Хисамовның «Тукайны төшенү юлында», коллектив тарафыннан язылган «Габдулла Тукай әсәрләре (сүзлек-белешмәлек)» дигән китапларны шул җөмләдән карыйбыз. Алар шагыйребезне укучыларга бүгенге бурычлар яктылыгында тәкъдим итүдә әһәмиятле бер баскыч хезмәтен үтәделәр. Шуларга

тагын З. Мансуровның «Тукай белән әңгәмәләр» дигән китабы да өстәлү, шагыйрь әсәрләренең академик басмасы нәшер ителү соңгы елларда халык шагыйренә булган игътибарның бик зур икәнлеген күрсәтә. Бу шулай булырга тиеш тә. Чорыбыз бик тә катлаулы, каршылыклы. Мондый хәлдә Тукайга сыенмыйча, кемгә мөрәҗәгать итик?

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә тәкъдир итү көнендә, бу затлы китапны кулга алып, кош тоткан кебек сөенеп, аның сәхифәләре белән танышканда, янәшәдәге берәү әйтеп куйды:

– Мондый хезмәт берничә дистә ел элегрәк чыкканда тагын да яхшырак булган булыр иде дә...

Моңа беребез дә каршы булмас иде әлбәттә. Әмма Г. Тукай әйткән бит:

– Вәләкин шарты бар: ул – алма, мөддәте тулганда пешкәч, кызаргач һәм матур булгач, җитешкәч». Ягъни вакыты җиткәч, ди.

Чыкмаган икән, димәк, әлеге энциклопедияне барлыкка китерү мәсьәләсе ул елларда әле өлгермәгән булган. Ничек өлгерсен? Егерменче-утызынчы елларда «буржуа шагыйре» дип тамга сугылган Г. Тукай турында шуңа охшаш хезмәт булдыру ихтыяҗы рәсми даирәләрдә бөтенләй юк иде. Әдәбиятыбызның төп баганалары кайсы-кая тибәрелгән, яки утызынчы елларда тоткынлыкта газапланып юк ителгән вакытта Тукай исеме дә кадерсезгә әйләнде. Гомумән, энциклопедия егерменче йөзнең туксанынчы елларына кадәр төзелсә дә, ул тулы хакыйкатьне яктыртудан гаҗиз булыр иде. Әлеге җәһәттән Г. Исхакыйга мөнәсәбәтле хәл-әхвәлне генә игътибарга алганда гына да моның шулай икәнлеге ачык күренеп тора. Бу классигыбызның гамәлләре искә алынмаган очракта гына да бирредә бәян ителгәннәрдә күпме хилафлык булыр иде. Г. Исхакыйның исеме һәм мирасы әйләнеп кайтуының әдәбиятыбыз тарихына күпме төгәллекләр кертүе бүген барыбызга да билгеле. Коммунистлар фиркасе хакимлек иткән елларда Г. Тукайның өлкәнрәк чордашы Г. Исхакыйга багышлап «Кем ул?», «Мөхәрриргә», «Даһигә» исемле шигырьләр язган булуын, аны милләт өчен көрәшче итеп зурлавын әйтү мөмкин булмаган эш иде. «Кем ул?» шигыре, гомумән, күптомлыкларына кертелмәде дә. «Мөхәрриргә» исемле шигыренең Г. Исхакыйга атап язылганы турында мәгълүмат бирмәү дә шул ук сәясәтнең нәтиҗәсе. Бу соңгысы уңаеннан Әмирхан ага Еники болай дип язган иде: «Гаҗәеп шигырь! Нинди тирән хөрмәт һәм өмет булган Тукайда Гаяз Исхакыйга карата!.. Хәзер инде бу исбат ителгән бәхәссез хакыйкать» (Казан утлары. 1992. № 4. Б. 156). Әлеге әсәрдә Г. Тукай милләтебезнең бәхете өчен көрәшчене бирегә – туган халкы янына чакыра: «Кайт әле монда ватанга, кайт әле саргайтмәле!» дип эндәшә. «Даһигә» әсәренең кемгә багышланганын әйтү дә ул унъеллыкларда искиткеч каты җинаять буларак бәяләнер иде. Чөнки нәкъ менә Гаяз Исхакыйны шагыйребез «Даһи» дип атый.

Бу бөек замандашын, идеалына бәрабәр утын яктырту өчен, «чын сөбатлә (ныклык белән. – *Ф.Г.*) алга барды, бакмый уңга-сулга» дип бәяли. Әмма ул ут артта түгел, бары тик алда гына, шуның өчен:

Артка бакма, даһием, идеал һаман
да алда ул;
Алга барганнарга тик табыла
табылса – Алла ул, –

дигән теләген җиткерә. Димәк, Г. Тукай Г. Исхакыйның максатларын ихлас бүлешә, аны «мәңге төн» булган дөньяны нурландыру бурычын изге итеп санаган фикер иясе һәм каһарман итеп саный.

Әйтик, җитмешенче-сиксәненче елларда дөнья күргән очракта энциклопедия шул ук Г. Исхакыйның Г. Тукайны «җәмәгатьче шагыйрь», «динле, чын татар угълы татар», «Һәр үткән көн Тукайны зур итәчәк, үстерәчәк», «Тукай яңа мәдәни-милли тормышыбызның иң зур нигезе» дигән бәяләреннән башка гына укучыга барып җитәр иде. Хәзер, егерме беренче гасырның икенче унъеллыгы урталарында, без болар турында ничек булса, шулай яза һәм әйтә алабыз. Шуңа күрә бу олы хезмәтне Г. Тукай турында хакыйкать тупланган хәзинә дип бәяли алабыз.

Үз заманында Тукай даирәсендә булган, аның шәхесенә һәм иҗатына мөнәсәбәтле затлар турындагы мәгълүматлар, биредә аларның фоторәсемнәре белән бирелә. Шактый бай иллюстрацияләр урнаштырылу да әлеге китапны баета, мәгълүмат бирү ягыннан бик әһәмиятле бурыч үти, алар тәкъдим ителгән мәкаләләргә, сәхифәләргә күрсәтмәле өстәмә булып тора. Аларны барлауга, туплауга шулай ук зур хезмәт куелган. Китапханәләрдә, архивларда, аерым кешеләрнең кулларында гына булган сирәк китапларның тышлык рәсемнәре бирелү дә укучыга күп нәрсәләрне күз алдына китерергә ярдәм итә. Әле кырыгынчы елларда чит ил матбугатында Г. Тукайны «бөек шагыйрь һәм философ», «зур әдип» дип язып чыккан Гали Акыш, безнең көннәрдә Җаекта Г. Тукайның истәлеген саклау, шәхесенә игътибар туплау мәсьәләләрен хәл итүгә күп көч куйган Рәззак Әбүзәров, бу юнәлешләрдә төрле җирлекләрдә хезмәт куйган башка күп кенә затларыбызны таныткуга да әлеге томда зур әһәмият бирелгән. Тукайның нәсел-нәсәбе дә шактый тулы тәкъдим ителә. Әнисенең энесе Кәшфелкәбирнең фотосурәте, ятимне тәрбиягә алган Сәгъди абзый белән кечкенә Габдулланың рәссам Л. Фәттахов ясаган рәсеме урнаштырылу, сүз дә юк, хуплана торган гамәлләр. Аларны байтак санарга мөмкин.

Шулай да нәкъ менә шушы җәһәттән кайбер җитешсезлекләр дә бар. Г. Тукай иҗатын татар, рус, дөнья укучыларына ирештергән, аның шәхесенә һәм иҗатына зур бәя биргән китаплар, монографияләр, картиналар язган күренекле шәхесләрнең фотосурәтләренә йөз елларга бер чыгарыла торган әлеге энциклопедиядә урын табылмавы күңелне борчый. Әйтик, шагыйрьне Сембер губернасына кунакка чакырып хөрмәт иткән Хәсән

Акчурин, талантлы эшләнгән картиналар иҗат иткән Байназар Әлминов, Г. Тукай белән Петербургта нык аралашкан, аны башкаладан җылы караш белән озатуда турыдан-туры катнашкан Кәбир Бәкер, атаклы «Кечкенә Тукай» картинасын язган Хаҗиморат Казаков, «Тукайның шигъри осталыгы» китабы авторы Әхмәт Исхак, «Үлемсез Тукай» дип язган Мостай Кәрим, дистәләрчә шигырьләрен рус теленә уңышлы тәрҗемә иткән Рувим Моран (16 шигырен рус укучысына тәкъдим иткән Павел Радимовныкы бар бит), шагыйрьнең рус әдәбияты белән бәйләнешләрен күрсәтеп хезмәтләр язган Рөстәм Башкуров, Иван Пехтелев, шагыйрь белән шәхсән очрашкан һәм аралашкан Хуҗа Бәдигый һәм башкаларның рәсемнәре булу китапны тагын да баетыр иде.

Шулай да портретлары бирелмәгән шәхесләр арасыннан Рашат Гайнанов турында аерым әйтәсе килә. Ул Тукай әсәрләрен текстология җәһәтеннән өйрәнүгә зур өлеш кертте. Шагыйрьнең дүртомлык һәм биштомлыкларын төзегәндә (бигрәк тә соңгысын) нәкъ менә ул Г. Тукайга мөнәсәбәтле бихисап мәгълүмат туплады. Әгәр 1975–77 елларда басылган дүрттомлык ун елдан биш том булып чыккан икән, бу – әлеге фидакаребез табышлары нәтиҗәсе. Кулыбыздагы энциклопедиядәге күп кенә мәгълүматларның нигезендә дә ул кулланылышка керткән фактлар да ята. Моның шулай икәнлеген раслау бер дә мәшәкать тудырмый. «Билгесезлектән – яңа томга» дигән мәкаләсендә Р. Гайнанов бу хакта үзе дә язган иде (Совет Татарстаны. 1976. 20 май).

Мондый зур хезмәт җитешсезлекләрсез булмый да торгандыр. Алга таба алып барылачак тикшеренүләрдә алар төзәтелер, төгәлсезлекләр бетерелер. Иң мөһиме – Тукаебыз турында шактый тулы мәгълүматлы хезмәт барлыкка килүе, шагыйребезнең яңа заман укучысына тагын да аңлаешлырак булып әверелүе. Шушы хезмәтне тудыруга өлеш керткән замандашларыбызның һәммәсенә Тукаебызның рухы рәхмәтле булгандыр дип уйларга кирәк. Татарның чын мәгънәдә бәхетле булуын күрергә теләгән, шул юлда ялкынланып янып бик яшьли бакыйлыкка күчкән Тукаебыз рухын шушы юнәлештәге эшләребез белән алга таба да сөендереп яшәргә насыйп булсын.

Фоат Галимуллин,
Казан (Идел буе) федераль университеты профессоры